

ՆՈՎՆԱՆԵՍ ԶԱՏԻԿՑԱՆ

Պարմական գիրությունների թեկնածու

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ՀԵՐՈՍ ՔԱՀԱՆԱՆ

1894-96 թթ. համիդյան ջարդերից հետո սպեղծվեց ազապարական պայքարի վայրէջքի վրանգ և կարևորվում էին ժողովրդի ոգին բարձրացնող հերոսական քայլերը, որոնցով էր պայմանավորված և Խանասորի արշավանքը:

Մեծ հայդուկը՝ Նիկոլ Դումանը, հենց այս մարտագությունները եկադրի ուներ, որ պնդում էր համարձակ գործողության անհրաժեշտության մասին: Արշավանքից առաջ այս մասին ասում է. «Տղերք ջան, մենք կընկնենք ազապարության սրբազան կովում և պեպք է, որ մենք ասում է. «Տղերք ջան, մենք կընկնենք ազապարության սրբազան կովում և պեպք է, որ մենք մեր արյունով բաց անենք լեռների ու ձորերի միջով մի կարմիր ճանապարհ մեզանից հետո եկողների համար: Այո՛, մեր արյունով կարմիր ճանապարհ... Մենք պեպք է կոխ փանք փշերն ու փափասկները և մեր կարմիր արյունով ցողենք ապագայում, մեզանից հետո եկողների ճանապարհը ու մեր ոսկորները պահապան կանգնեցնենք, որպեսզի մեզանից հետո եկողները երբ սրբազան ու անհավասար կովում ջարդեն իրենց զենքերը, օգտվեն մեր ոսկորներից, զենքի փոխարեն մեր մարմնի ոսկորներով կռվեն դարերով մեր արյունը ծծող գազանների դեմ: Դեհ, առաջ, փղերք ջան, դեպի արյունի ու զուլումի երկիրը, որսնդից հառաչանքի ու փանջանքի ձայներ են գալիս դեպի մեզ... Հառաջ, փղերք ջան, սուրբ է մեր գործը և ազապարության սրբազան դրոշակն է մեր ձեռքին փողփողում...»:

Նպատակը պարզ էր՝ անձնագոհությամբ հարթել ապագա ազապարական պայքարի ճանապարհը, արթնացնել արևմտահայությանը, նախապարտասուրել նրան համընդհանուր պայքարի, որի սկիզբը դրել էր «Դեպի Երկիր» շարժումը:

Նիկոլ Դումանի մրցի հաստատումն է Բիձայի՝ ֆիդայի քահանա Տեր Գրիգորի խոսքը. «Մինչև հիմա մեզ հայդուկ, ավազակ էին կոչում, իսկ ես անվանում եմ ձեզ հայ բանակի անդրանիկը: Ձեր կապարած ուխտը, ձեր փված երդումը և բոլոր մյուս բաներն առաջին անգամ է, որ պարտադրում է մեր ժողովրդի պարտության մեջ: Թե ինչ ենք ուզում մենք, ուրիշ առիթներով բացատրված է եղել ձեզ... Ձեր ուշադրությունը հրավիրում եմ այն բանի վրա, որ այսօր առաջին անգամն է, որ բացվում է ձեր աչքի առջև Դաշնակցական խաչը:

Նայեցեք արևմուտք, դուք տեսնում եք այնպեղ ավերակ սրբություններ և եկեղեցիներ, դուք տեսնում եք բռնի իսլամացած ձեր եղբայրներին: Նրանք էլ տեսնում են ձեզ ու լսում զենքի շայտը: Քանզի ձեզ թողաքներն էլ, ամոթալից կերպով պղծված կույսերն էլ, ամառացած Հայրենիքն էլ նայում են ձեզ, ողջունում են ձեզ լի հույսերով, և նոր եռանդով ապագայի համար: Դուք կանգնած եք այնպեղ, ուր ձեր նահապարհների ոսկորներն են թաղված՝ անցյալ ժամանակվա հերոսների այսօրվա ընկած ձեր եղբայրները և ապագա սերունդներն սպասում են ձեզանից, որ դուք նրանց հույսը պահեք: Անմեղ, անօգ գառը զարհուրելի վիշապի ճակերից փրկելը քրիստոնյա, հզոր Եվրոպայի սրբազան պարտականությունն էր: Նա հայտարարեց և խոստացավ մեզ փրկել, բայց երեսի վրա ձգեց մեզ և Վիշապին բաց թողեց մեզ վրա, որ մեզ ոտնակոխ անի: Հայրենիքի փխտը կացությունը և մի սուրբ պարտականություն կանգել է ձեզ և թշնամու դուռը բերել: Դուք քիչ եք հզոր ուժի դեմ, հոգ չէ: Ձեր սակավությունը թշնամուն սարսափելի կլինի, որովհետև դուք սուրբ գաղափարով եք զինված»:

Ո՛Վ ԷՐ ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐԸ

Խանասորի հերոսը և ֆիդայի քահանա Տեր Գրիգորը, նույն ինքը՝ «Բիծան», ռուսական ժանդարմերիայի կնքած «տեռորիստ քահանա», ինչպես նաև «դալի քեշիշ» անվանված Խանասորի արշավանքի փասնապետը:

Գրիգոր Տեր-Ավագյանը ծնվել է 1840 թ. Վայոց Ձորի (Դարալագյազ) Էրդափին, այժմ՝ Եղեգիս գյուղում, քահանա Տեր Ավագի ընտանիքում: Տեր Ավագի հայրը՝ Տեր Աբրահամը, գաղթել էր Սալմաստից ու բնակություն հաստատել նշված գյուղում: Ընտանիքի տոհմական զբաղմունքը եղել է մեղվաբուծությունը: Հաստատվելով Եղեգիսում Տեր Աբրահամը, որ ժամանակի կրթված անձնավորություններից էր, շուտով զգում է գյուղում դպրոց բացելու անհրաժեշտությունը: Նրա ջանքերով Վայոց Ձորում բացվում են մի շարք դպրոցներ, ժողովրդին ներկայացվում է սեփական պարամությունը, մարտղ սերնդին գրաճանաչություն պարգևավում: Տեր Աբրահամի որդիները կրթություն են ստանում Լազարյան, Ներսիսյան, Վերադյան ճեմարաններում, Մոսկվայի, Պետերբուրգի այլ հաստատություններում և, վերադառնալով հայրենիք՝ ծառայում հարազատ ժողովրդին: Դարալագյազում փրկում էր այն համոզումը, թե Տեր-Ավագյաններին ի վերուստ վերապահված էր կրթված լինելն ու գավառում գիտելիքների փարածումը: Այս մասին է վկայում Տեր-Աբրահամյան Ավագի փաստաթղթերի արձանագրությունը, որը միաժամանակ հայրենակիցների հարգանքի արտահայտությունն է՝ «Աստ հանգցի առաքինի եւ հանճարեղ Աւագ քահանայ Տեր-Աբրահամեանը...»:

Գնալով պապի և հոր հետքերով՝ Գրիգոր Տեր-Ավագյանը շուտով դառնում է հոգևորական և 1876 թ. Եղեգիս գյուղում հիմնում դպրոց: Բայց այլ ճակատագիր էր սպասվում հայրենաշունչ քահանային: Նա շուտով հայրնվում է հայ ազատագրական պայքարի հորձանույթում, մտնում Հ.Յ.Դ. շարքերը և իր կյանքը նվիրում հարազատ ժողովրդի ազատությանը:

Տեր Գրիգորը մտերիմ հարաբերությունների մեջ է եղել Խրիմյան Հայրիկի, Սևբաբեցի Սաքոյի, Նիկոլ Դումանի, Վարդանի, Անդրանիկի, Դրոյի, Խենթի՝ Սամսոն Տեր-Պողոսյանի, ազատագրական շարժման այլ նվիրյալների, գրողներ Պ. Պողոսյանի, Բաֆթու, Շիրվանզադեի, Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի և այլոց հետ: Պողոսյանն իր «Հունոն» վեպում, Ավ. Շիրվանզադեն իր հուշերում հիշատակություններ են թողել «Է» գյուղի քահանայի մասին: Տեր Գրիգորն ունեցել է փաստերկու զավակ՝ վեց տղա, վեց աղջիկ: Տղաներից ավագը՝ Ավագը, նշանավոր բժիշկ էր, համազասպ համբարձումյանի ուսանողական փարիների մտերիմ ընկերը: Խուսափելով հետապնդումներից՝ նա հաստատվում է Նիժնի Նովգորոդ քաղաքում, որտեղ համընդհանուր սիրտ է արժանանում, և նրան անվանում են «Աստծո

ուղարկած բժիշկ»։ Տեր Գրիգորի որդիներից չորսը զոհ գնացին 1937-1938 թթ. հաշվեհարդարին, որպես դաշնակցականի զավակներ։

Ֆիդայի քահանան, որ հազվադեպ էր լինում փանը, լսելով որդիների պահանջները, գայրացած ասում է. «Գնացեք, աշխատեք ու պահեք ձեզ։ Երջանիկ եղեք, որ գլուխներիդ փանիք կա, իսկ այնպեղ, Երկրում, անօթևան ու անապաստան հայությունն է դեգերում»։

Տեր Գրիգորի պահվածքը և եկեղեցուն չծառայելու, զենք կրելու հանգամանքը նկատի ունենալով, նաև Էջմիածինը վրանգի չենթարկելու համար, որովհետև ցարական ժանդարմերիան հեփապնդում էր զինյալ քահանային, կաթողիկոսը հրամայում է վանք չթողնել Տեր Գրիգորին, ում գլխի համար սահմանված էր 2000 ռուբլի։ Այս արգելքը վերացնում է Խրիմ-յան Նայրիկը՝ իր կաթողիկոս օծվելու առաջին իսկ օրը հրամայելով յուրաքանչյուր անգամ համապատասխան ընդունելություն ցույց տալ հերոս քահանային։ Ի դեպ, Մկրտիչ Խրիմ-յանն իր ինքնագրով Տեր Գրիգորին է նվիրել իր լուսանկարը, ձեռնափայտը, խաչը, դարձել քահանայի որդիներից մեկի՝ Մկրտչի կնքահայրը, որից հետո երեխան կրում է Մկրտիչ Խրիմյան անունը։

Առաջին աշխարհամարտի փարիներին Տեր Գրիգորն անդամագրվել է կամավորական շարժմանը, եղել է Դրոյի ջոկատում, որովհետև 1915 թ. մայիսի 5-ին Դրոյի ջոկատի խեչոյի հրամանատարությամբ գործող հեծյակներն էին, որ առաջինը մտան Վան և Վասպուրականի հայությանը փրկեցին կոտորածից։

Այնուհետև հերոս քահանան մասնակցում է Զանգեզուրյան հերոսամարտին։ Տեր Նայրն անցնում էր գյուղից գյուղ, մարդկանց ուրքի հանում, զինում։ Պայքարը դժվարանում էր նրանով, որ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո (1920 թ. ապրիլ) Նայաստանի ընդհատակյա հեղկոմը բայբայից գործունեություն էր ծավալում։ Հերոս քահանան չէր կարող չնկատել այդ ազգադավությունը, բայց զենքը չէր բարձրացնում հայի վրա, սակայն 1920 թ. աշնանը Տեր Գրիգորի ջոկատը Զանգեզուրից բշում է հեղկոմին։ Դարանակալ բոլշևիկներին սակայն հաջողվում է գերել հաղթանակով վերադարձող 17 հերոսներին։ Գերվածների մեջ էր նաև հերոս քահանան։ Նրանց բոլորին փանում են Շուշիի ուղությամբ և Լիսագորի մի քարայրում գնդակահարում։ Տեր Գրիգորը վիրավորվում է, բայց ցույց է տալիս, թե ինքը ևս սպանված է։ Բոլշևիկներն ավարտելով իրենց խրախճանքը, քարերով փակում են քարայրի մուտքը և հեռանում։ Ուշաբերված Տեր Գրիգորը մեծ դժվարությամբ դուրս է գալիս քարայրից և հասնում Գորիս, բուժվում ու վերադառնում հայրենի գյուղ։

Զանգեզուրի հերոսամարտն ավարտվեց հաղթանակով։ 1921 թ. հունիսի 3-ին Ալ. Մյասնիկյանի սպորագրությամբ հրապարակվեց Նայաստանի կառավարության հայտարարությունը, որով Զանգեզուրը հայտարարվում էր հանրապետության անբաժանելի մասը։

Կարծելով, որ իրավիճակը փոխվել է, Տեր Գրիգորը դուրս է գալիս թաքստոցից, ներկայանում ՉԵԿԱ, որտեղ էլ նրան ձերբակալում են, ապա գնդակահարում։

Աստիճակ անունով դստեր ջանքերով քահանայի դին հողին է հանձնվում Երևանում։ Թոռնուհու՝ Նամիկի վկայությամբ, Տեր Գրիգորի գերեզմանը մինչև 1957 թ. եղել է Սևբաբեցի Սաքոյի գերեզմանի կողքին, Կոմիտասի անվան զբոսայգու պանթեոնում։ Դժբախտաբար, հեփագայում, պանթեոնի վերակառուցումից հետո, այլ գերեզմանների հետ, հերոս քահանայի գերեզմանը ևս տեղահանվեց ու մոռացության մատնվեց։

ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵՆ ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Կանգ ենք առնում լեռների մեջ, մի փափարակի վրա: Իջնում ենք ձիերից՝ մի փոքր հասկապրանալու:

Դեմուդեմի կիրճերից դուրս են գալիս երեք ձիավորներ: Անկասկած կազակներ են, որ գալիս են Դիադիկից:

Մխաված ենք:

Ձիավորները սրընթաց մոտենում են մեզ և ուժգին թափով քաշելով սանձերը՝ բևեռվում են մեր առջև:

-Ողջույն Ձեզ,- լսում եմ մի առնական ձայն, որ սառած օդի մեջ հնչում է ինչպես մեքաղ:

Երեքից մեկը պապանի է, մյուսը՝ երիտասարդ, երրորդը՝ ծերունի, ալեխառն մորուքով, կապույտ ակեռներով, գլխին՝ բաշլըղ, ուսին՝ մաուզեր: Նրա՝ արևից ու լեռնային բուք ու բոլրանից կիզված դեմքը ծածկված էր խոռը ակոսներով: Թվում է, որ մարդը ծուլված է բրոնզից՝ իր ձիու հետ միասին:

Դարալագյազի քահանա Տեր Գրիգորն էր: Նրա ուղեկիցներից մեկը կամավոր էր, իսկ մյուս պապանին՝ նրա որդին, որը նույնպես կամավոր էր: Պապանին հիվանդացել էր: Հայրը փանում էր նրան Իզդիր՝ բժիշկներին ցուց փալու և վշտացած էր, որ սրիպված էր կովի դաշտը թողնել, թեև ժամանակավոր:

Հաղորդելով մեզ մի քանի հեքիաթաբանական փեղեկություններ Դ.-ի խմբի մասին, ծերունին մտրակեց ձիուն և չքացավ ձյունի փոշու մեջ» (Քահանայի հիվանդ որդին Կավկազն էր, որին հնարավոր չի եղել փրկել և հիվանդությունից մահացել է: Իսկ Դ.-ի խումբը՝ Դրոյի կամավորական ջոկատն էր - Ն. Զ.):

*

* *

Ֆիդայի քահանան այցելում է Մալիշկա գյուղում բնակվող աղջկան: Ցարական ոստիկանությունը փեղեկանալով այդ մասին, շրջապատում է փունը և որոնվող քահանային առաջարկում հանձնվել: Տեր Գրիգորը զինվորական թոռանը հանձնարարում է գրույցով զբաղեցնել ոստիկաններին, իսկ ինքը պատուհանից դուրս գալով բարձրանում է մոտակա բլուրն ու գոռում. «Եկեք, ես այստեղ եմ, եկեք և կալանավորեք»:

Մինչ ոստիկանները միջոցներ են ձեռնարկում, քահանան անհետանում է:

*

* *

Տեր Գրիգորին ծերբակալելու նպատակով Նախիջևան է գալիս մի բարձրաստիճան ոստիկան: Մտերիմները փեղեկանալով այդ մասին, որոշում են քահանային հեռացնել քաղաքից:

Լսելով յուրայիններին, Տեր Գրիգորն այլ վճիռ է կայացնում: Այն պահին, երբ ոստիկանապետը պետք է ուղևորվեր այն գյուղը, որտեղ գտնվում էր քահանան, առաջարկում է իր ծառայությունը: Գյուղում չհայտնաբերելով քահանային, ոստիկանախումբը վերադառնում է Նախիջևան: Հասնելով քաղաք, Տեր Գրիգորը հայտնելով իր ով լինելը, ուղևորության համար շնորհակալություն է հայտնում և նստելով իրեն սպասող ձիուն, հեռանում:

*

* *

Խանասորի արշավանքը ցնծությամբ ընդունվեց հայության կողմից: Նրա մասնակիցների մասին խոսում էին ակնածանքով, փառաբանում էին, կազմակերպում հանդիպումներ: Հանդիպումներից մեկի ժամանակ, երբ Սևքարեցի Սաքոյին հարցնում են, թե ո՞ր կառանձնացնեք հերոսներից, նա ձեռքը պարզում է Տեր Գրիգորի կողմը և ասում. «Այ, նրան, նա է ամենաքաջը»:

*

* *

Մի առիթով, երբ հերոս քահանային հարցնում են՝ ի՞նչ է հերոսությունը, պատասխանում է. «Ներսըսն է, ով առաջինն է արշավելիս, վերջինը՝ նահանջելիս»:

(Ալ. Շիրվանզադե, Երկեր, հր. 5, Երևան, 1988, էջ 490):